

TEÓRIE DETSKEJ ŠIKANY

Theory of child bullying

Jana Gabrielová¹, Miloš Velemínský²

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta, ¹katedra sociální práce, ²katedra klinických a preklinických oborů

Summary

The contribution gives basic information about bullying, aggression, causes of bullying, stadia of bullying, about basic but also unusual forms of bullying.

The aim of the work is to summarize findings concerning bullying. Emphasis is put primarily on characteristics of chosen theories explaining how children learn to bully from other children of the same age. Namely, it is about theory of similarity, dominance theory and theory of attractiveness.

Theory of similarity refers to pupils' tendency to form social bindings with schoolmates who have similar characteristics, attitudes, interests, behaviour and lifestyle.

Dominance theory says that aggression is for a long time regarded as a means to create a dominant position in a group of children.

Theory of attractiveness expects that for the young and for adolescents are attractive the young people with characteristics reflecting independence (e.g. delinquency, aggression, disobedience) and less attractive are those who have more characteristics belonging to childhood (compliance, obedience).

Further are described the problems of bullying prevention which is regarded as a solution. In connection with bullying it is possible to distinguish primary, secondary and tertiary prevention. Various types of prevention offer different options of possibilities how to prevent its occurrence, how to reduce the consequences and damage and to prevent further damage and recurrence of this socio-pathological phenomenon.

Key words: aggression – cyberbullying – prevention – bullying – theory of aggression

Súhrn

Príspevok prináša základné informácie o šikane, agresii, príčinách šikany, štádiách šikany, základných, ale aj neobvyklých formách šikany.

Cieľom práce je zosumarizovať poznatky týkajúce sa šikanovania. Dôraz je kladený predovšetkým na charakteristiku vybraných teórií, ktoré vysvetľujú, ako sa deti učia šikanovať od svojich rovesníkov. Konkrétne ide o teóriu podobnosti, teóriu dominancie a teóriu atraktivity.

Teória podobnosti poukazuje na tendenciu žiakov vytvárať sociálne väzby so spolužiakmi, ktorí majú s nimi podobné vlastnosti, postoje, záujmy, správanie a životný štýl.

Teória dominancie hovorí o tom, že agresia je dlho považovaná za prostriedok k vytvoreniu dominantného postavenia medzi skupinou detí.

Teória atraktivity predpokladá, že pre mladých a dospievajúcich sú atraktívni tí mladí, ktorí majú vlastnosti, ktoré odrážajú nezávislosť (napr. delikvencia, agresia, neposlušnosť), a sú menej atraktívni tí, ktorí majú viac charakteristík patriacich detstvu (súlada, poslušnosť).

Submitted: 2013-09-13 • Accepted: 2013-11-17 • Published online: 2013-12-20

PREVENČE ÚRAZŮ, OTRAV A NÁSILÍ: 9/2: 156–166 • ISSN 1801-0261 (Print) • ISSN 1804-7858 (Online)

Ďalej popisujeme problematiku prevencie šikanovania, ktorú považuje za východiskovú. V súvislosti so šikanovaním je možné rozlíšiť primárnu, sekundárnu a terciárnu prevenciu. Jednotlivé druhy prevencie ponúkajú rôznorodú škálu možností ako predchádzať vzniku, zmierniť dôsledky a škody a predísť ďalším škodám a opätovnému vzniku tohto sociálno-patologického javu.

Kľúčové slová: agresia – kyberšikana – prevencia – šikana – teória agresie

ÚVOD

Problematika šikany a šikanovania patrí v súčasnosti medzi diskutované témy. Môžeme na ňu nazerať z rôznych uhlov pohľadov, ktoré sa líšia v závislosti od vedných odborov i od prístupov jednotlivých autorov. Šikana spadá do poľa pôsobnosti nielen pedagógov, psychológov, ale aj sociálnych pracovníkov.

Šikanovanie

Podľa Nováka a Capponiho (1996) šikanovanie je agresívne konanie uskutočňované s cieľom získať pocit prevahy a určité výhody prostredníctvom fyzického, psychického týrania druhých ľudí. Agresor tak skúša získať rôzne výhody, dominanciu, uspokojenie a zadost'učinenie.

Vágnerová (1999) definuje šikanu ako násilne ponižujúce správanie jednotlivca alebo skupiny voči slabšiemu jedincovi, ktorý nemôže zo situácie uniknúť a nie je schopný sa účinne brániť.

Kolář (2001) rozlišuje tri rozmery šikanovania. Podľa neho šikanovanie ako patologické správanie (behaviorálny pohľad) je v praxi najbežnejší a väčšinou tiež jediný rozmer. Hlavné vonkajšie rysy môžeme popísať nasledovne. Jeden alebo viac žiakov úmyselne, väčšinou opakovane týra a zotročuje spolužiaka či spolužiakov a používa k tomu agresiu a manipuláciu.

Ďalší rozmer šikanovanie je už vonkajšiemu pohľadu neprístupný. Ide o vzájomnú väzbu medzi agresorom a obeťou. Útočník a šikanovaný sú na seba závislí, potrebujú sa, ich správanie sa vzájomne posilňuje, je komplementárne. V praxi sa samozrejme vyskytuje nielen obojstranná, ale i jednostranná závislosť. A to ako zo strany týraného, tak i násilníka.

Porozumieť šikanovaniu – z psychodynamického pohľadu – ako závislosti je dôležité pre diagnostiku a liečbu tohto fenoménu. Nejaká podoba závislosti medzi agresorom a obeťou sa vyskytuje veľmi často. Rozoznanie jej prítomnosti a odhad intenzity je jedným z rozhodujúcich kritérií pre výber vhodných nástrojov diagnostiky a liečby.

Posledným pohľadom na tento fenomén je porucha vzťahov v skupine (sociálnopsychologický pohľad). V podstate ide o to, že šikanovanie nie je nikdy iba záležitosťou agresora a obeť. Nedeje sa vo vzduchoprázdne, ale v kontexte vzťahov nejakej konkrétnej skupiny.

V článku sme sa zamerali najmä na problematiku školskej šikany. Avšak považujeme za dôležité zmieniť, že existujú aj iné druhy šikany, napríklad šikana na pracovisku (mobbing, bossing), šikana v armáde či medzigeneračná šikana.

Viacerí autori (Espelage et al., 2000; Smith et al., 2002) považujú šikanovanie za podskupinu agresívneho správania. Na agresivitu v detstve a dospievaní bolo zameraných v poslednom období mnoho zahraničných empirických výskumov (napr. Guerra et al., 1994; Pellegrini et al., 2011). Výsledkom týchto výskumov bolo, že šikanovanie ako podskupina agresívneho správania bolo identifikované ako závažný problém, ktorý má vplyv na fyzické a psychosociálne zdravie tých, ktorí sú pravidelne obeťami šikany, a tých žiakov, ktorí šikanujú svojich rovesníkov.

Vzhľadom na vyššie uvedenú vzájomnú prepojenosť agresívneho správania a šikany sa v nasledujúcej časti zameriame na vymedzenie pojmov agresia, agresivita a stručne charakterizujeme vybrané teórie agresie.

Agresia a agresivita

Agresívne správanie človeka je prirodzenou súčasťou jeho sociálneho správania a zároveň je súčasťou správania zameraného na uspokojovanie potrieb a dosahovanie cieľov.

Agresiu môžeme podľa Lováša (2008) najjednoduchšie charakterizovať ako zámerné ubližovanie, spôsobovanie negatívnych dôsledkov. Agresia je správanie, ktoré má za následok ublíženie, poškodenie, alebo k niečomu vedie, smeruje. Veľmi dôležitým základným znakom agresie je jej cieľavedomý charakter.

Agresia môže mať rôznu podobu, rôzne príčiny i psychologické pozadie. Podľa viacerých kritérií

môžeme rozlišovať rôzne typy agresie. Podľa spôsobu prejavu môžeme rozlišovať otvorenú a skrytú agresiu. Otvorená agresia je orientovaná smerom von a prejavuje sa fyzickým alebo verbálnym útokom. Skrytá agresia je orientovaná dovnútra, je potlačenou formou agresie a môže byť jednou z príčin depresie, smútku, sebaobviňovania, sebaublížovania.

Ďalej rozlišujeme fyzickú (brachiálnu) a verbálnu agresiu (nevenovanie záujmu, výsmech, odmietanie, ponižovanie, vyhrážanie, nadávanie, „zízanie“).

Iným delením agresie je rozlišovanie priamej a nepriamej agresie. K prejavom nepriamej agresie patrí ohováranie, žalovanie, pomsta (zámer ublížiť, poškodiť, diskvalifikovať, nejednať ohľaduplne).

Podľa príčin môžeme rozlišovať afektívnu a inštrumentálnu agresiu, resp. reaktívnu a proaktívnu agresiu.

Afektívna agresia sa nazýva tiež hostilná, zlostná, impulzívna, emocionálna či expresívna. Afektívna agresia má zvyčajne reaktívny charakter a zvyčajne súvisí s hostilitou a so zlosťou. Vyvoláva ju pôsobenie averzívneho podnetu. Afektívne agresívny jedinec zo svojho pohľadu reaguje na určitý podnet, ktorý v ňom vyvoláva odpor, hostilitu, silný negatívny emocionálny stav (zlosť) a impulzívnu reakciu v sfére verbálneho či fyzického správania.

Inštrumentálna agresia je v prvom rade vedľajším produktom dosahovania iných neagresívnych cieľov. Je medzikrokom na ceste za niečím iným. Mnoho príkladov inštrumentálnej agresie poskytuje šport.

Podľa Lováša (2008) sa v poslednom období nahromadili dôvody pre rozšírenie taxonómie základných typov agresie o tretiu. Je ňou dlhšiu dobu trvajúce, opakované ubližovanie, ktoré sa označuje ako tyranizovanie, obťažovanie, šikanovanie. Typickým znakom tejto podoby agresie je nerovnosť v sile (moci) tyrana a jeho obeť, ktorá spôsobuje, že sa obeť nedokáže voči opakovanému poškodzovaniu účinne brániť (Olweus et al., 1999).

Agresivita je relatívne trvalá dispozícia či vlastnosť správať sa agresívne. Je podmienená vrodenými biologickými faktormi (konštitúcia, temperament, biochemické faktory v centrálnej nervovej sústave) a učením (sociálne, najmä imitačné učenie) (Heretik, 2004).

Teoretické prístupy k agresii

Teória agresie je možné diferencovať podľa toho, či hľadajú vysvetlenie vzniku agresie vo vrodených, pudových tendenciách, alebo jej vznik pripisujú vplyvu prostredia, t.j. učenia, socializácie.

1. Psychanalytické teórie

K predstaviteľom týchto teórií by sme mohli zaradiť napríklad Sigmunda Freuda a Alfréda Adlera.

Freud sa zaoberal agresiou a agresivitou z troch aspektov. Rôzne formy agresie pokladal za sprievodný jav všetkých fáz psychosexuálneho vývinu človeka. Zároveň pokladal agresiu za jednu z foriem reakcie na intrapsychický konflikt medzi Ono, riadené princípom slasti, Ja a Nad Ja, riadené princípom reality. Tento konflikt vedie k frustrácii a jej následkom je agresia. Agresia môže byť voči okoliu alebo aj voči sebe. Proti sebe postavil inštinkt života, tvorenia a lásky Eros a inštinkt smrti, deštrukcie a násillia Thanatos. Život je potom neustálym vnútorným bojom týchto dvoch protikladných pudov a tendencií, v ktorom nakoniec víťazí smrť. Deštruktívne tendencie sú v rozpore s inštinktom života, a preto sa obracajú navonok.

Freudovu teóriu agresivity ako primárneho pudu prijal a rozvíjal celý rad psychoanalytikov – Hartman, Kris, Loewenstein, Nunberg, Munroe a iní (Heretik, 2004).

Adler pokladá agresiu za reakciu na prežívanie citu menejcnosti, ktorá má svoj zmysel v ontogenéze (napr. v období vzdoru). Abnormálny charakter nadobúda, keď sa stáva hyperkompenzáciou – dominantnou alebo jedinou reakciou na sociálne okolie, napr. pri tzv. orgánovej menejcnosti. Vypracoval koncept kanalizovanej agresivity, pod čím sa chápe sociálne prijateľné usmernenie agresie v profesii (vojak, policajt), záujmoch (agresívne športy) či fantázii (výtvarné, literárne umenie a pod.).

2. Inštinktivistické teórie

Inštinktivistické chápanie agresivity možno nájsť aj u mnohých neopsychoanalytických autorov, ako sú McDougal, Tollman, Young, ktorí pokladajú agresivitu za primárny motív. Zvlášť závažné argumenty však priniesla práca jedného zo zakladateľov etológie Konráda Lorenza (Heretik, 2004).

Lorenzov model predpokladá, že agresia je odvodnená od inštinktu, ktorý sa môže sám generovať. Kľúčovým bodom je predpoklad, že energia inštinktu sa naplňuje zvnútra a uchováva sa, pokiaľ istý podnet z prostredia neumožní jej uvoľnenie. Samotnú existenciu agresívneho inštinktu vysvetľujú podľa Lorenza biologické dôvody týkajúce sa teritória, zachovania rodu a potravy. Lorenz predpokladal, že pokiaľ táto energia nie je uvoľnená prirodzeným spôsobom v boji alebo súperení, môžu ju uvoľniť i iné podnety, v prebiehajúcom čase stále menej zodpovedajúce tým, ktoré energiu uvoľňujú za normálnych okolností (Lováš, 2008).

3. Behaviorálne teórie

Predstavitelia tzv. Yalskej školy (Dollard, Doob, Sears, Miller, Near, Mowrer) prišli s tzv. frustračne agresívnou hypotézou, t.j. agresia je jediným a základným typom reakcie na frustráciu. Výskyt agresívneho správania vždy predpokladá frustráciu, a naopak existencia frustrácie vždy vedie k nejakej forme agresie.

Agresia má u každého jedinca iné miesto v hierarchii reakcií. Vedie k redukcii napätia – katarzii, ktorá sa tak stáva zmyslom, resp. posilňujúcim činiteľom agresie. Hypotézu teda možno zhrnúť do jednoduchej schémy: frustrácia – agresia – katarzia (Heretik, 2004).

Bandura argumentoval, že s repertoárom konkrétneho správania sa ľudia nerodia, musia sa ho naučiť. Východiskom chápania agresie ako naučeného správania je teória sociálneho učenia.

Bandurove výskumy potvrdili, že významným zdrojom utvárania repertoáru správania je učenie sa od dospelých. Z toho, čo sa deti naučia od dospelých, je väčšina získaná prostredníctvom pozorovania a imitácie. Pozorovaná osoba sa označuje ako model. Do pamäti sa kóduje predstava správania modelu. Podstatné je, aby bol vzorec správania zakódovaný v pamäti pre neskoršie využitie, keď k tomu bude vhodná príležitosť.

Dôležitú úlohu pri učení sa agresívnemu správaniu zohrávajú jeho dôsledky. Keď je model (pozorovaná osoba) potrestaná za agresiu, dieťa sa môže báť naučiť sa použiť odpozorované správanie. I pri absencii strachu je použitie agresívneho správania pochopiteľne viazané na motív (Lováš, 2008).

4. Bio-psycho-sociálne modely agresivity

V súčasnej dobe sa väčšina autorov prikláňa k názoru, že agresia je multikauzálne podmienený jav čiže správanie, ktoré má viacero príčin.

Anderson a Geen reprezentujú integratívny pohľad, ktorý hovorí, že k agresii dochádza vtedy, ak je podnetom, ktoré vyvolávajú agresiu, vystavená osoba, ktorá má vrodené či naučené predispozície konať agresívne.

Dobrôtka vo svojich teóriách tvrdí, že agresivita je len dispozičným základom agresie, ktorý zostáva latentným, kým ho rôzne vnútorné a vonkajšie podmienky neaktivujú a nemotivujú. Agresivitu radí medzi popudivé fenomény, ktoré nemajú inštinktívne zakódovanú väzbu na istý objekt a ani formu realizácie. Z tohto dôvodu podľa neho agresivita podlieha učeniu, aktivácii či priamo inštruktáži zo strany sociálneho učenia. Vplyvom výchovy, učenia a resocializačného snaženia môžu aj agresii

vidu jedinca tlmiť alebo previesť na ventilové koľajnice činnosti ako šport, profesijná špecializácia (Heretik, 2004).

Vondráček a Študent predpokladajú pri utváraní agresivity vplyvy dedičných faktorov, stavu centrálnej nervovej sústavy (diencefalickej funkcie, endokrinné, toxikoinfekčné, traumatické poruchy) a psychosociálne faktory (frustrácia, úzkosť, patogénne výchovné činitele). K patogénnym výchovným činiteľom zahŕňujú najmä nedostatok kladných citových väzieb v rodine, hrubé zaobchádzanie, schvaľovanie agresie, ponížovanie alebo preferovanie súrodencov (Heretik, 2004).

Príčiny šikany

Vzhľadom na tú skutočnosť, že šikana je považovaná za variantu agresívneho správania, budeme najskôr bližšie charakterizovať príčiny agresívneho správania u detí a žiakov.

Príčin a činiteľov, ktoré môžu vyvolať alebo ovplyvniť agresívne správanie u detí a žiakov, je veľa. Podľa Ištvána (2011) možno za príčiny agresívneho správania u detí a mládeže považovať:

1. Direktívnu výchovu

Direktívna výchova je príčinou toho, že v neskoršom veku bude dieťa, žiak vedieť komunikovať skôr na povrchnej úrovni, bude sa vedieť pohybovať len v povrchných vzťahoch, ale v hlbších vzťahoch bude tápať. Môže to byť jedinec, ktorý vie veľmi dobre fungovať na racionálnej úrovni, môže byť slušný, ale má problém, ako byť človekom, ako byť sám sebou, byť blízko k ľuďom. Svoju neistotu môže takýto jedinec prejavovať často vo forme agresívneho správania. Aj neutrálne situácie môžu u neho vzbudzovať ohrozenie a môže na ne reagovať agresiou

2. Kopírovanie agresivity od rodičov

Veľmi dôležitým aspektom vo výchove v období detstva ako aj dospievania je príklad rodičov. Ich stratégie správania vnímajú deti, žiaci už od útleho veku a osvojujú si v tomto duchu modely správania, hodnotový a morálny rebríček ako aj spôsoby presadzovania vlastných záujmov. Ak rodičia žiakov riešia rôzne situácie s agresiou a hnevom a ich deti sú toho svedkom, nie je prekvapivé, že aj oni budú reagovať na podobné situácie rovnakým spôsobom.

3. Sociálne korene agresivity

Nezanedbateľnou príčinou agresivity u detí bývajú často sociálne problémy v rodine. Ide o týraných

a zanedbávaných žiakov. Svojím agresívnym správaním signalizujú, že v rodine nie je nič v poriadku, že ich rodina je nefunkčná.

4. *Hyperkinetická porucha*

Na správanie detí a žiakov má vplyv aj ich neurobiologické vybavenie, jeho mentálna výbava a temperament, prekonané úrazy a choroby, ale aj to, ako matka prekonala graviditu a pôrod. Pokojne sa tak môže stať, že sa dieťa narodí ako hyperaktívne, ktoré nebude zodpovedné za svoje prejavy agresivity.

Ďalšími príčinami, činiteľmi agresivity môžu byť napr. frustrácia, útok, rozdiely v chápaní a v percepcii agresivity, vysoká teplota prostredia (horúčava), zlosť, zvýšená aktivačná úroveň a deindividuácia.

Podľa Swearera et al. (2009) existuje niekoľko dominantných teórií, ktoré preukazujú, že deti sa učia šikanovať od svojich rovesníkov:

1. *Teória podobnosti*

Tendencia žiakov vytvárať sociálne väzby so spolužiakmi, ktorí majú s nimi podobné vlastnosti, postoje, záujmy, správanie a životný štýl.

Hypotézu o podobnosti podporuje aj literatúra o šikanovaní (napr. Jimerson et al., 2012), ktorá poukazuje na to, že jedinci v rámci rovnakej skupiny priateľstva majú tendenciu angažovať sa v rovnakých úrovniach šikanujúceho správania. Zjednodušene povedané, tyraní chodia von s tyranmi.

2. *Teória dominancie*

Teória dominancie hovorí o tom, že agresia je dlho považovaná za prostriedok k vytvoreniu dominantného postavenia medzi skupinou detí. Dominantné postavenie možno získať buď afiliatívnymi (napr. vodcovstvo), alebo antagonistickými (napr. šikanovanie) metódami.

Z pohľadu tejto teórie je podľa Pellegrini a Long (2002) šikanovanie vnímané ako úmyselná stratégia používaná na získanie dominantného postavenia.

Sociálna dominancia môže byť definovaná ako prirodzene sa vyskytujúca odlišnosť v postavení pri kontrolovaní zdrojov medzi jednotlivými členmi sociálnej skupiny. Preto je sociálna dominancia definovaná na úrovni vzťahov, a nie na úrovni individuálnych zvláštností (napr. osobnosť), druhov sociálneho správania (napr. agresivita) ani spoločenskej výmeny (napr. súťaž) (Roseth et al., 2007).

3. *Teória atraktivity*

Tretou teóriou, ktorá je obzvlášť dôležitá pre pochopenie toho, ako rovesníci ovplyvňujú a udržiavajú šikanovanie v školách, je teória atraktivity. Teória atraktivity predpokladá, že pre mladých a dospievajúcich sú atraktívni tí mladí, ktorí majú vlastnosti, ktoré odrážajú nezávislosť (napr. delikvencia, agresia, neposlušnosť), a sú menej atraktívni tí, ktorí majú viac charakteristík patriacich detstvu (súlady, poslušnosť).

Štádia šikany

Kolář (2011) vytvoril základnú päťstupňovú schému. Schéma zachytáva vnútorný pohyb smerujúci k totálnemu prijatiu postojov, noriem a hodnôt žiakmi. Jednotlivé štádia sa vyznačujú typickou konšteláciou postojov k násiliu. Konkrétna matica sa vytvára rôznou kombináciou šiestich postojov. Tie nemusia byť všetky prítomné. Sú to otvorený nesúhlas, zastrašený nesúhlas, ľahostajnosť (mňa sa to netýka, mňa to nezaujíma, ja desiatujem, robím si úlohy), ambivalencia (príťahuje ma to, ale mám strach), sympatizovanie (rád sa pozerám na ponižovanie), súhlasný postoj (pridávam sa k týranu spolužiakov).

1. *Prvé štádium: Zrod ostrakizmu (identifikácia a vyčlenenie okrajových členov)*

Šikanovanie sa môže objaviť takmer v každej skupine. V každej školskej skupine sa vždy „pri hre so strachom“ veľmi rýchlo objavia jednotlivci, ktorí sú najmenej vplyvní a obľúbení, tí, ktorí sa nachádzajú na tzv. sociometrickom chvoste. V odbornej literatúre sa takýto jedinec označuje rôzne, napríklad obetný baránok, čierna ovca, outsider, omega, marginalizovaný jedinec (Kolář, 2011).

V tomto štádiu agresori neubližujú obeť fyzicky „iba“ obeť vyčlenia zo svojho kolektívu, nikto sa s ňou nebaví, nikto jej neodpovie na pozdrav, a keď áno, tak iba hanlivou poznámkou, obeť je z kolektívu postupne „vyčleňovaná“.

Kolektív triedy, kde sa ostrakizmus objavil, sa vo väčšine prípadov rozdelí na tri časti. Je tu časť jedincov, ktorí sympatizujú s agresormi. Na druhej strane stoja obeť. V strede je tzv. neutrálne jadro, ktoré sa neprikláňa ani k jednej strane. Toto neutrálne jadro je schopné poskytnúť najobjektívnejšie informácie o tom, čo sa v triede deje (Martínek, 2007).

2. *Druhé štádium: Pritvrzovanie manipulácie a výskyt fyzickej agresie (rozptýlený negatívny proces ubližovania)*

Ostrakizmus čiže identifikácia a vyčlenenie okrajových členov prerastá do ďalšieho vývojového štádia najčastejšie z dôvodu krízy v skupine. Nastáva v podstate vždy a sama o sebe nie je vôbec zlá. Dáva skupinovému organizmu triedy šancu pozitívneho rastu. Žiaci však potrebujú pre konštruktívne riešenie krízy pomoc od pedagóga, ktorý vie pracovať so skupinovú dynamikou. V prípade, že sú ponechaní sami na seba, veľmi často v náročných situáciách použijú deštruktívny spôsob riešenia problému. Najčastejšie je to tzv. scapegoating, v ktorom ide o upevnenie súdržnosti skupiny na účet vnútorného nepriateľa – obetného baránka. Skupina potrebuje nejakého nepriateľa, proti ktorému bude stáť. Nepriateľ môže byť niekde vonku, mimo skupinu, alebo to môže byť čierna ovca, ktorú budeme trápiť, pretože ona za všetko môže. Prakticky to vyzerá tak, že v skupine, kde stúpa napätie, začnú ostrakizovaní žiaci inštinktívne slúžiť ako jeho ventil. Spolužiaci si na nich odreagujú svoje nepríjemné pocity prameniace napríklad z očakávanej ťažkej písomnej práce, z konfliktu s učiteľom alebo jednoducho iba z toho, že chodenie do školy ich obťažuje.

3. *Tretie štádium: Kľúčový moment – vytvorenie jadra agresorov (parazitný novotvar šikany začína bujnieť a programovo smeruje k ovládnutiu skupiny)*

Keď sa nepostaví pevná hradba pritvrdeným manipuláciám a mnohokrát i začiatkovej fyzickej agresie jednotlivcov, často sa utvorí skupinka agresorov „úderné jadro“. Títo agresori začnú spolupracovať a systematicky, nie iba náhodne, začnú šikanovať najvhodnejšiu obeť.

V tomto kľúčovom momente sa rozhoduje, či sa začiatkové štádium prehupne do štádia pokročilejšieho. Vedúce role sú už obsadené a skupina je v hrubých obrysoch rozdelená na podskupiny a „klíky“, ktoré podľa svojho charakteru rôznymi spôsobmi bojujú o vplyv. Ak sa do tejto doby nesformuje silná pozitívna podskupina, ktorá bude vo vplyve a po-

pularite svojich členov aspoň rovnocenným partnerom podskupiny tyranov, ťaženie agresorov za mocou môže pokračovať (Kolář, 2011).

4. *Štvrté štádium: Väčšina prijíma normy agresorov (rakovinový nádor šikanovania vyraduje imunitný systém a ujíma sa vlády v skupine)*

V prípade, že v skupine nie je silná pozitívna podskupina, činnosť jadra môže nerušene pokračovať. Normy agresorov sú prijaté väčšinou a stanú sa nepísaným zákonom. V tejto dobe získa neformálny tlak ku konformite dynamiku a málokto sa mu dokáže postaviť (Martínek, 2007).

5. *Piate štádium: Totalita alebo dokonalá šikana (rakovina šikany víťazí v chorej skupine na celej čiare, niekedy dochádza k prerastaniu paraštruktúry násilia s oficiálnou školskou štruktúrou)*

V tomto štádiu sú normy agresorov prijaté alebo rešpektované všetkými, poprípade takmer všetkými členmi skupiny, a dôjde k plnému nastoleniu totalitnej ideológie šikanovania, tzv. štádia vykorisťovania. Ide o rozdelenie žiakov na dve skupiny ľudí, ktoré Kolář (2011) pracovne nazval otrokári a otroci. Agresori sami seba označujú za nadľudí, kráľov, veľkokniežatá, ministrov, kingov a mazákov... a svoje obeť za podľudí, poddaných, nevoľníkov, bažantov. Otrokári využívajú na otrokoch všetko, čo je využiteľné, od materiálnych vecí (peňazí a osobných vecí) po ich telo, city, rozumové schopnosti, školské znalosti a pod. Najväčším dôkazom moci nad otrokmi je, že im otrokári môžu spôsobiť bolesť, znásilňovať ich rôznymi spôsobmi a oni nie sú schopní sa brániť.

Prerastanie paraštruktúry násilia do oficiálnej školskej štruktúry je poslednou métou k absolútnemu víťazstvu šikanovania.

Základné formy šikany

Kolář (2011) uvádza, že najviac sa mu v praxi osvedčilo určovať typ vonkajšej podoby šikany z hľadiska typu agresie – prostriedkov týrania, veku a typu školy, genderu (princíp organizujúci sociálnu realitu), spôsobu riadenia školy, špecifických vzdelávacích potrieb aktérov šikanovania.

Tabuľka 1 Základné formy šikany

Šikana podľa typu agresie – prostriedkov týrania	fyzická, psychická a zmiešaná šikana, kyberšikana – ako špecifická forma psychickej šikany
Šikana podľa veku a typu školy	šikana medzi predškólákmi, žiakmi prvého stupňa a druhého stupňa, učňami, gymnazistami, ... šikana medzi vysokoškólákmi
Šikana z genderového hľadiska	chlapčenská a dievčenská šikana, homofóbna šikana, šikana chlapcov voči dievčatám, šikana dievčat voči chlapcom
Šikana odohrávajúca sa v školách s rôznym spôsobom riadenia	na jednej strane škola s demokratickým vedením a na druhej strane škola, kde je tvrdý hierarchicko-autoritatívny systém
Šikana podľa špeciálnych vzdelávacích potrieb aktérov	šikana nepočujúcich, nevidiacich, telesne posilnutých, mentálne postihnutých žiakov a pod.

Zdroj: Kolář (2011)

Vzhľadom na to, že v prieskume sme sa zamerali aj na zistenie toho, či žiaci základných škôl vedia, čo je kyberšikana, budeme sa v nasledujúcej časti bližšie venovať vymedzeniu tohto pojmu a jeho špecifikám.

Kyberšikana (cyberbullying) je jednou z foriem psychickej šikany. Je to zámerné násilné správanie prostredníctvom moderných komunikačných prostriedkov, predovšetkým prostredníctvom internetu a mobilu (Kolář, 2011).

Kyberšikana je druh šikany, ktorý využíva elektronických prostriedkov, ako sú mobilné telefóny, e-mail, pagery, internet, blogy a podobne (Vágnarová et al., 2009).

Od kyberšikany je potrebné odlišovať príbuzné fenomény. Patrí sem napríklad cyberstalking, cyber grooming, child grooming, happy slapping. Termín *cyberstalking* pochádza z anglickej loveckej terminológie a znamená uštváť korisť. Stalker kyberneticky lovia svoju obeť. Opakovane jej zasielajú výhražné a zastráajúce správy alebo používajú iné on-line aktivity, ktoré jedincov nútia báť sa o vlastnú bezpečnosť. Narušujú súkromie obeť a stáva sa, že ju fyzicky napádajú. *Cyber grooming* je zmanipulovanie vyhladnutej obeť (najčastejšie pomocou chatu, SMS správ, ICQ a Skype) k osobnej schôdzke. Výsledkom schôdzky môže byť sexuálne zneužitie obeť, fyzické mučenie a pod. Podobné konanie s cieľom spriatelieť sa s deťmi za účelom sexuálneho zblíženia a niekedy dokonca znásilnenia sa označuje ako *child grooming*. *Happy slapping* spočíva vo fyzickom napádaní obeť. Môže ísť o fackovanie, bitie, sexuálne obťažovanie či dokonca znásilnenie. Celá akcia je nahrávaná, najčastejšie na mobilný telefón, a následne vyvesená na internete (Kolář 2011).

Podľa Smitha a Slonjea (2012) existuje mnoho druhov kyberšikany:

- vytvorenie web stránky, ktorá má ponižovať, vystrašiť a znevážiť;
- šírenie obrázkov, upravených fotiek alebo fotiek z inkriminujúcich situácií, ktoré ponižujú a urážajú;
- zasielanie výstražných, obscénnych, nenávistných mailov, okamžitých správ, sms;
- obťažovanie, vyhrážanie alebo zasielanie obscénnych obrázkov prostredníctvom mobilného telefónu;
- vyhrážanie, zastrášovanie alebo obťažovanie v internetových chatových miestnostiach;
- uverejnenie ponižujúcich, urážajúcich videí na internete;
- šírenie nepravdivých alebo skreslených informácií prostredníctvom mailu, mobilného telefónu a internetu;
- zneužitie identity užívateľa internetu;
- zneužitie dôverných online rozhovorov a získaných informácií na poniženie a urážanie.

Kyberšikana má svoje určité špecifiká:

- Útočníci sú anonymní. Obeť nemá šancu prísť na to, kto ju ničí, dokonca pocit agresorovej nedostihnuteľnosti môže zvyšovať formu a silu útokov.
- Meniaci sa profil útočníkov a profil obeť. Pôvodcom kyberšikany môže byť každý, kto má potrebné znalosti informačných a komunikačných technológií, teda i fyzicky slabý jedinec.
- Meniace sa miesto a čas útokov (Krejčí, Kopecný, 2011). Obeť (Kolář 2011) môže mať pocit, že sa nemá kde schovať, komu veriť, že nikde nie je v bezpečí.

- Pri šírení kyberšikany pomáha útočníkovi publikum. Správy a záznamy si väčšinou veľmi rýchlo rozošlú i ostatní.
- Dopady kyberšikany nie je jednoduché rozpoznať. Deti a ani rodičia nemusia poznať, že ide o kyberšikanu. Deti môžu byť zdánlivo „bez dôvodne“ uzatvorené do seba, nekomunikovať s okolím (Krejčí, Kopecký, 2009).
- Kyberšikana môže byť spôsobená i neúmyselne.
- Kyberagresora nie je možné spravidla postihnúť (Rogers, 2011).
- Vždy je potrebné zmapovať vzťahy v triede a zistiť, či tam neprebíha školská šikana.

Kyberšikana sa nevyšetruje izolovane, odborné sa rozkrýva celá školská šikana (Kolář, 2011). Ďalším bodom v liečbe kyberšikany je počítačová gramotnosť, spolupráca so školským webmajstrom, zhromažďovanie dát, kontaktovanie pracovníkov Facebooku či iného webového priestoru, kde k šikane dochádza (Vágnerová et al., 2009).

Neobvyklé formy šikany

Prvá skupina zahŕňa šikany, ktoré ohrozujú základnú potrebu bezpečia pedagóga a útočia na jeho integritu. Väčšinou ide o fyzicky extrémne brutálne šikany.

Do druhej skupiny patrí šikana s nejakou zmenou v základnej schéme šikanovania, čo vedie ku komplikáciám vo vyšetrení i liečbe. Prakticky ide najmä o nejakú zvláštnosť u priamych a nepriamych účastníkov šikany, napríklad že rodič iniciátora šikanovania je riaditeľom v škole, kde sa to stalo. Ďalšou podstatnou zmenou v základnej schéme šikany býva nejaká systémová odlišnosť v organizovaní života školy a malá prepojenosť šikany so školou.

Tretiu skupinu tvoria šikany so zvláštnosťami u útočníkov. Patrí sem rasovo motivovaná šikana, šikana umocnená drogou, „dobrovoľné“ otročenie, sexuálna šikana (Kolář, 2011).

K špecifickým druhom šikany by sme mohli tiež zaradiť simulované bitky, tzv. ruská škola. Ide o dobrovoľné napodobovanie šikany, kde sú všetci účastníci zinscenovanej šikany prítomní bez nútenia. Významným prvkom je dokumentácia aktu, t.j. nahrávanie scén na mobilné telefóny, aby sa potom vystavili na internete. Dôležitým rozdielom medzi šikanou a inscenovanou šikanou je moment zábavy, t.j. že sa všetci účastníci ruskej šikany bavia, zámerne si neublížia a skutočne sa nezrania. Stále tu však je prítomné potenciálne nebezpečenstvo, že inscenovaná šikana môže prerásť do skutočnej šikany. Hranica medzi dobrovoľnou a nedobrovoľnou účasťou je tenká a je otázkou, do akej miery je

možné svoje rozhodnutie „o účasti“ zmeniť a do akej miery sú „pseudoagresori“ schopní sebakontroly. Motív dobrovoľnosti sa môže zmeniť na nechcenie pokračovať, odpor, ale ten už nemusí byť vplyvom ponorenia do „hry“ akceptovaný. Rovnako tak ten, kto hrá agresora, sa do role môže vžiť natoľko, že prestane kontrolovať mieru agresie i potreby „pseudoobete“. „Pseudoobet“ sa potom nie úplne dobrovoľne stáva obeťou.

V súvislosti s formami šikany považujeme za zaujímavé zistenia z výskumu, ktorý v časovom období od januára 2007 do júna 2008 zrealizoval Inštitút pedagogicko-psychologického poradenstvá ČR. Výskum si kládol za cieľ popísať fenomén šikany a jeho prezentáciu v médiách. Najčastejšou formou šikany v celkovom súbore školstva je podľa mediálnych oznámení kyberšikana (18,7 %), druhou, najčastejšie sa vyskytujúcou podobou šikany je prepojenie psychickej a fyzickej (8,7 %); fyzická šikana bola zachytená v 8 % textov a psychická šikana v 4,7 % textov (Běhounková, Vaňková, 2009).

Kde a kedy sa šikana odohráva?

Podľa Říčana a Janošovej (2010) najbežnejšia je šikana medzi spolužiakmi jednej triedy, ktorá sa nazýva tiež vnútrotriednou šikanou. Je tiež najnebezpečnejšia, pretože je najtrýznivejšia, obeť i dlhodobou psychicky najviac poškodzuje – a ešte aj poškodzuje dlhodobé vzťahy a celkovú atmosféru, v ktorej deti v škole žijú.

Šikana, najmä vnútrotriedna, sa odohráva často priamo v učebne. V nenápadnej podobe ju môžeme pozorovať priamo na vyučovaní za prítomnosti pedagóga, ktorý buď jej prejavy podceňuje, alebo ich nie je schopný zvládnuť.

Počas prestávok alebo pri iných príležitostiach, keď nie je učiteľ nablízku a obeť nemá ani jeho čiastočnú ochranu, prepuká potom šikana v plnej sile a krutosti, či už priamo v triede pred zrakmi celého kolektívu, alebo v iných priestoroch školy, prípadne cestou do školy a zo školy a pod.

Ďalším miestom, kde sa šikana odohráva, sú toalety. I toalety sú miestom, kde škola nesie plnú zodpovednosť za bezpečie dieťaťa. Dozor konajúci učiteľ musí mať prehľad o tom, kto tam vchádza, ako dlho tam zostáva. Varujúce je tiež zhlukovanie detí pred WC a hluk v týchto priestoroch.

Šikana môže prebiehať tiež v telocvičniach, šatniach, jedálňach ale tiež na skrytých miestach v škole, ako sú napríklad priestory pod schodmi, rôzne zákutia, výklenky. Šikana sa tiež môže odohrávať v ostatných priestoroch školy (pozemky, ihriská, dielne) (Martínek, 2009).

Prevenčia a zvládanie agresie a šikanovania

Medzi možnosťami, ako predchádzať a čeliť šikanovaniu, môžeme zaradiť širokú paletu opatrení, prístupov, zásad, metód a prostriedkov. Za východiskové považujeme mať dostatok relevantných informácií o šikanovaní ako sociálno-patologickom jave, poznať príčiny a štádia šikanovania, dôsledky šikanovania, prevenciu šikany, skupinovú dynamiku šikanovania, diagnostiku a vyšetrovanie šikany a základný intervenčný program.

Podobne ako u iných sociálno-patologických javov aj u šikany rozlišujeme primárnu, sekundárnu a terciárnu prevenciu.

Primárna prevencia sa uplatňuje v prípadoch, keď k šikanovaniu zatiaľ nedošlo. Spočíva vo výchove harmonickej osobnosti dieťaťa, v informovanosti detí, rodičov a verejnosti o šikanovaní, preventívnych aktivitách v školách.

Sekundárna prevencia sa uplatňuje v situáciách, keď k šikanovaniu už došlo a kde musia byť použité také opatrenia k náprave, aby sa problémy znova neobjavili. Zaraďujeme sem včasnú diagnostiku, bezodkladné vyšetrenie šikanovania, pedagogické opatrenia (ochrana obetí pred ďalším násilím, rozhovor s rodičmi obetí, s rodičmi agresora, komunikácia s ostatnými rodičmi a kolektívom triedy), vrátane výchovnej práce s agresormi (tresty, monitorovanie, tlmenie agresívnych sklonov, pochvala za zvládnutie impulzivitu v provokujúcej situácii, nácvik sociálnych zručností, zamestnávajúce vhodné činnosťami).

Podľa Bendla (2003) terciárna prevencia v oblasti šikanovania v súčasnej dobe prakticky neexistuje, ale do budúcnosti je potrebné o nej uvažovať a predovšetkým na nej pracovať. Ide o možnosti škôl využiť špeciálne pracoviská, ktoré by celodenne pracovali s agresormi. Nevyhnutnou podmienkou je však možnosť nebezpečného iniciátora brutálnej a kriminálnej šikany od školy dištancovať. Dlhodobejšiu odbornú starostlivosť však potrebujú aj obeť pokročilých štádií šikanovania s následkami posttraumatickej stresovej poruchy.

Ako riešiť šikanovanie

Kolář (1997) vypracoval schému prvej pomoci pri riešení šikanovania:

1. Odhad závažnosti ochorenia skupiny

Prvotnou úlohou je odhadnúť, ako je šikanovanie v skupine rozvinuté. Je to dôležité, pretože vyšetrovanie pokročilejšieho ochorenia vyžaduje náročnejší postup než ochorenie začiatkové.

Odhad závažnosti ochorenia môžeme podľa Koláři (1997) zredukovať na potrebu rozoznania dvoch stupňov ochorenia. Začiatkové ochorenie, teda prvý, druhý a tretí stupeň vývojovej deštrukcie, kedy hodnoty, normy a postoje voči šikanovaniu v skupine nie sú prijaté väčšinou. Pokročilé ochorenie, teda štvrtý a piaty stupeň šikanovania, kedy normy, hodnoty a postoje voči šikanovaniu v skupine boli prijaté väčšinou, či dokonca všetkými alebo takmer všetkými členmi skupiny.

2. Stratégia vyšetrovania

Stratégia vyšetrovania obsahuje päť krokov: rozhovor s informátormi a obeťami; nájdenie vhodných svedkov; individuálne, prípadne konfrontačné rozhovory so svedkami; ochrana obeť a rozhovor s agresormi, prípadne konfrontácia medzi nimi.

3. Náprava

Keď je vyšetrovanie šikanovania dokončené a máme dostatok informácií, môžeme pristúpiť k náprave. Podľa Koláři (1997) v rámci prvej pomoci existujú dve zásadne odlišné metódy nápravy.

Prvým spôsobom zastavenia šikanovania je metóda vonkajšieho tlaku. Zámerom je trestom a strachom prinútiť vinníkov, aby sa prestali agresívne správať a dodržiavali oficiálne normy. Metóda kladie dôraz na ochranu skupiny ako celku. Táto metóda obsahuje individuálny alebo komisionálny pohovor, oznámenie o potrestaní pred celou triedou a ochranu obeť.

Druhou možnosťou, ako poskytnúť prvú pomoc, avšak iba v prísne vymedzených prípadoch, je metóda zmierenia. Od predchádzajúcej metódy sa výrazne odlišuje. Namiesto donútenia k vonkajšej poslušnosti sa tu sleduje vnútorná premena vzťahov medzi agresormi a obeťami. Dôraz sa kladie na riešenie problému, teda zmenu agresívnych postojov, rozhovor a zmierenie medzi aktérmi šikanovania. Potrestanie sa nekoná. Namiesto toho nastupuje riadené spoločné hľadanie nápravy v neformálnej atmosfére.

ZÁVER

Šikanovanie sa v súčasnosti skloňuje najmä v spojení so školstvom. K obeťami šikanovania však nemôžeme zaradiť len deti. Často sa totiž praktizuje aj medzi dospelými, a to nielen v rámci partnerského vzťahu, ale aj v zamestnaní.

Kľúčové miesto v problematike šikanovania či už ide o šikanu v škole, na pracovisku alebo kyberšikanu má podľa nášho názoru prevencia. Prvým

krokom k prevencii tohto sociálne-patologického javu je mať dostatok relevantných informácií o šikane ako aj o možnostiach pomoci. Aktuálne informácie nám môžu poskytnúť najmä tí, ktorých sa

to týka. Preto je potrebné realizovať prieskumy/výskumy zamerané na zistenie súčasného stavu v oblasti šikanovania a tomu prispôsobiť preventívne aktivity.

LITERATÚRA

1. Běhounková L, Vaňková H (2009). Analýza mediálního obrazu šikany. Praha: Institut pedagogicko-psychologického poradenství ČR.
2. Bendl S (2003). Prevence a řešení šikany ve škole. Praha: ISV nakladatelství. ISBN 80-86642-08-9.
3. Espelage LD, Bosworth K, Simon RT (2000). Examining the Social Context of Bullying Behaviors in Early Adolescence. *Journal of Counseling and Development*. 78: 326–333. ISSN 1556-6676.
4. Guerra NG, Tolan PH, Hammond WR (1994). Prevention and treatment of adolescent violence. In: Eron LD, Gentry JH, Schlegel P (eds.). Reason to hope: A psychological perspective on violence & youth. Washington: American Psychological Association, p. 383–403.
5. Heretik A (2004). Forézna psychológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. ISBN 80-10-00341-7.
6. Ištvan I (2011). Agresivita žiakov a Killerspiele. In: Vendel Š. Psychologické poradenstvo na celoživotnej ceste človeka. Prešov: Prešovská univerzita, s. 147–156. ISBN 978-80-555-0369-1.
7. Jimerson RS, Swearer MS, Espelage LD (2012). *Handbook of Bullying in Schools*. New York: Routledge. ISBN 978-0-8058-6393-2.
8. Kolář M (1997). Skrytý svět šikanování ve školách: příčiny, diagnostika a praktická pomoc. Praha: Portál. ISBN 80-7178-123-1.
9. Kolář M (2001). Bolest šikanování. Cesta k zastavení epidemie šikanování ve školách. Praha: Portál. ISBN 80-7178-513-X.
10. Kolář M (2011). Nová cesta k léčbě šikany. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-871-5.
11. Krejčí V, Kopecký K (2011). Nebezpečí elektronické komunikace. 406/08/P106. Olomouc. [online] [cit. 2012-08-05]. Dostupné z: <http://cms.e-bezpeci.cz/context/view/lang,czech/>
12. Lováš L (2008). Agrese. In: Výrost J, Slaměník I a kol. Sociální psychologie. Praha: Grada, s. 267–284. ISBN 978-80-247-1428-8.
13. Martinek Z (2007). Agrese a agresivita u dětí a mládeže. Praha: Národní institut pro další vzdělávání. ISBN 80-86956-29-6.
14. Martinek Z (2009). Agresivita a kriminalita školní mládeže. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-2310-5.
15. Novák T, Capponi V (1996). Sám proti agresii. Praha: Grada. ISBN 80-7169-253-0.
16. Olweus et al. (1999). Blueprints for violence prevention: The Bullying Prevention Program. Boulder: Center for the Study and Prevention of Violence.
17. Pellegrini DA, Long DJ (2002). A longitudinal study of bullying, dominance, and victimization during the transition from primary school through secondary school. *British Journal of Developmental Psychology*. 20: 259–280. ISSN 2044-835X.
18. Pellegrini DA, Bohn-Gettler CM, Dupuis D, Hickey M, Roseth C, Solberg D (2011). An empirical examination of sex differences in scoring preschool children's aggression. *Journal of Experimental Child Psychology*. 109: 232–238. ISSN 0022-0965.
19. Rogers V (2011). Kyberšikana. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-984-2.
20. Roseth JC, Pellegrini DA, Bohn CM, Van Ryzin M, Vance N (2007). Preschoolers' aggression, affiliation, and social dominance relationships: An observational, longitudinal study. *Journal of School Psychology*. 45: 479–497. ISSN 0022-4405.
21. Říčan P, Janošová P (2010). Jak na šikanu. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-2991-6.
22. Smith PK, Slonje R (2012). Cyberbullying. In: Jimerson RS, Swearer MS, Espelage LD. *Handbook of Bullying in Schools*. New York: Routledge, p. 249–262. ISBN 978-0-8058-6393-2.
23. Smith PK, Cowie H, Olafsson RF, Liefhoghe AP, Almeida A, Araki H, del Barrio C, Costabile A, Dekleva B, Houndoumadi A, Kim K, Olafsson RP et al. (2002). Definitions of bullying: A comparison of terms used, and age and gender differences in a fourteen-country international comparison. *Child Development*. 73: 1119–1133. ISSN 146-8624.

24. Sweaver MS, Espelage LD, Napolitano AS (2009). Bullying Prevention & Intervention. Realistic Strategies for Schools. New York: Guilford. ISBN 978-1-60623-021-3.
25. Vágnerová M (1999). Psychopatologie pro pomáhající profese. Praha: Portál. ISBN 80-7178-214-9.
26. Vágnerová K et al. (2009). Minimalizace šikany. Praktické rady pro rodiče. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-611-7.

✉ **Kontakt:**

Mgr. Jana Gabrielová, PhD., Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta, katedra sociální práce, E. Destinové 46, 370 05 České Budějovice
E-mail: jgabrielova@zsf.jcu.cz